

Tarih Yazımının Geleceği Üzerine: Tekerrür Mü, Tekamül Mü?

Şerifnaz Gülin Karabağ*

Giriş

İnsanlık tarihinin evrelerini her devirdeki toplumları yönlendiren gelişmelere göre “çağ” adı verilen dilimler halinde gruplandırılarak isimlendirmek bilimsel bir kabul görmüştür¹. İnsanlık teknolojilerin kullanımıyla ilkel toplumdaki tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmiştir. Sanayi toplumunda yaşanan bilimsel gelişme 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, yeni bir bilimsel paradigmanın yani kuantum mekaniğinin doğuşunu müjdeliyordu. Kuantum teknolojisi bilişim alanında yeni bir devrim yarattı. Bilgisayardan iletişime, robotlardan, uydulara ve yeni malzemelere kadar her alanda köklü devrimler yaşanmasına neden oldu. Kuantum teknolojilerinin, günlük yaşama taşıdığı köklü yenileşme yeni bir toplum yapısının doğmasına neden oldu. Kuantum teknolojileriyle, içinde yaşadığımız zaman dilimlerine geldikçe çağların süresi de kısalmış, özellikle son 50 yıl içerisinde çağa yön veren gelişmeleri izlemek kadar isimlendirmek de zorlaşmıştır². Bu nedenle içinde yaşadığımız çağ da değişik adlarla anılmakla birlikte, bilgi teknolojileri şekillendirdiği için bu çağ “bilgi” ya da “bilişim çağı” olarak adlandırılmaktadır³. Bilgi çağı, durağan bir toplum anlayışını çağrıştırmakta iken bilişim çağı kavramı karşılıklı bir etkileşimi içeren bir toplumu yansıtmaktadır. Çünkü bilişim toplumu, gereksinme duydukları her türlü bilgiye bilgi tabanlı

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, gkarabag@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0001-7716-0932 DOI: 10.37879/9789751749994.2022.16

1 Necmettin Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında ‘Üç’lü Sistem ve ‘Avrupa Merkezci’ Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9 (2009), s. 6.

2 Mehmet Doğan, “Kimyada Nanoteknoloji Devri”, *Kimya Teknolojileri Dergisi*, 57 (2005), s. 20.

3 Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi- Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, C 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.

sistemler yoluyla ulaşan, bilişim sistemlerinin hizmetlerinden yararlandıkları, bütün bunları iletişim ağlarından yararlanarak kişisel, yerel, ulusal, uluslararası daha da doğrusu küresel ortama yansıtılabildikleri ve denetleyebildikleri bir toplum düzenidir. Bu nedenle bilişim teknolojileri denildiğinde, hemen hemen tüm bilgi alanlarının çok fazla, çok çeşitli ve hızla eskiyen bilgi ile karşılaşacakları ve dolayısıyla bu çerçevede kendilerini yeniden tanımlamaları gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Örneğin sosyal bilimler genelinde ve tarih disiplini özelinde konuya bakarsak, bu çağda bilgiyi bulmak ve yığmaktan çok onu kullanmak, üretmek ve hatta tasarlamak ön plana çıkacaktır.

Yeni Teknoloji, Yeni Çağ, Yeni Toplum, Yeni Anlam Arayışları

Tarihin yaratılıştan kıyamete doğru ilerleyen bir süreç olduğu fikri daha çok dini bir anlayışın ürünü olup⁴ aydınlanma çağında bu dini anlayış bilimden alınan güçle laikleştirilerek, ilerlemenin kesin ve açıklanabilir bir hedefi olduğu görüşü çerçevesinde tarihin de bu hedefe doğru gelişim gösteren çizgisel bir süreç olduğu kabul edilmiştir⁵. Hatta pozitivist anlayış tüm insanlık tarihinin birbirini zorunlu olarak izleyen teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç farklı halden geçtiğini ifade etmektedir⁶.

Rönesans ve reform hareketleriyle evrene ve insan ilişkilerine dini yaklaşımlardan uzaklaşma eğilimi baş göstermiş, akıl ve birey aydınlanma çağıyla birlikte tarihin merkezine oturtulmuştur. Aydınlanma Çağında deney ve gözlem önem kazanmış, doğa bilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmıştır⁷. Bu çalışmalar sosyal bilimlere de etki etmiştir. Örneğin Aydınlanma Çağının önemli isimlerinden Newton ve yarattığı anlayış, tarih bilimini birkaç şekilde etkilemiştir. Bu yaklaşıma göre, evrenin mekaniği gibi tarih de düz bir çizgide neden sonuç ilişkisi ile birbirine bağlıdır. Dolayısıyla tarih ilerlemeci ve evrimci bir yapıdadır. Newtoncu düşüncenin tarih disiplini üzerindeki ikinci etkisi de mekanik sistemler gibi tarihin de kendini tekrar etmesidir. Buna göre nasıl ki evreni anlamak için tekrarlanan süreçleri bilmek yeterlidir; tarihi anlamak için de tekrarlanan neden ve sonuçlara bakmak yeterlidir. New-

4 Kubilay Aysever, "Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih", *Türkiye'de Tarihyazımı*, Yeditepe Yay., İstanbul (2011), s. 240.

5 Zehra G. E. Aşkın, "Tarihte Determinizm-İnteterminizm Karşıtlığının Kategorial Çözümüne", *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C 19 (2008), s. 130. 127-139.

6 Ayça Avcı, *İbn-İ Haldun ve G. Vico Karşılaştırmasında Doğalcı ve Tinselci Tarih Felsefesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2008, s. 45.

7 Kubilay Aysever, *age.*, s. 244.

ton anlayışının bir başka önemli etkisi ise sınıflandırmanın ve genellemenin temel alındığı anlayıştan hareketle büyük kuramlara dayalı olarak açıklanan bir tarih kurgusu olmuştur⁸. Ancak Descartes ile başlayan ve Newtonla hız kazanan; bilimsel bilginin kesinliğine inanan kartezyen dünya görüşü, kuantum fiziğinin keşfi ile birlikte anlamını yitirmiştir.

Tüm tarihsel dönemlerin kesin, tek ve evrensel bir hedefe doğru tutarlı ve kapsamlı bir yol aldıklarını iddia eden ilerlemecilik fikri, tarihsel gerçekliğin içinde farklı ve bağımsız bir çok olay, olgu, toplum ve mekan olmasından dolayı çok kabul edilebilir görünmemekle birlikte, teknolojinin gelişimine paralel olarak bilim alanları da ilerlemekte ve bu teknolojik gelişmeler çağa damgasını vurmaktadır. Bu anlamda insanlık teknolojiyi kullanarak avcılık-toplayıcılıktan tarım toplumuna, tarım toplumundan sanayi toplumuna, sanayi toplumundan da bilgi toplumuna geçiş yapmıştır⁹. Böylece tarım toplumlarının geleneksel dünya görüşü, sanayi toplumunda makineleşme ile birlikte bir paradigma değişimine neden olarak geleneksel düşünceden mekanik düşünceye doğru bir geçiş yaşanmış; bu durum insan ilişkilerine de yansyarak mekanik, tekdüze ve hiyerarşik bir yapı oluşturmuştur.

Deterministik bu anlayışı taçlandıran nasıl fizik bilimindeki gelişmeler olduysa, onu tahtından indiren de fizik biliminde keşfedilen yeni kuramlar oldu¹⁰. 20. yüzyılın ilk yarısında, Max Planck, Albert Einstein, Niels Bohr, Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger gibi bilim adamları, kuantum fiziğinin sosyal bilimleri de etkileyen görecelik, belirsizlik gibi kuramlarının temellerini atmışlardır¹¹. Böylece her alanda bilginin kesinliği yerine esnekliği ve kestirilemezliği, bir tek doğru yerine çoklu ve seçenekli doğru anlayışı hakim olmaya başlamıştır. Yani ya bu ya da bu yerine, hem bu hem de bu şeklinde bir anlayış gelişmiştir. Kuantum fiziğinin sosyal bilimlere etkisiyle makro düzeyde çizgisel kesintisiz ilerlemeci anlayış yerine, mikro düzeyde sıçramalar söz konusu olmaya başlamıştır. Özellikle tarih yazımında evrensel, büyük anlatılar yerine tekilin bilgisine ve mikro tarih anlayışına doğru eğilim artmıştır¹². Aynı şekilde tekrarlanan olgu ve olaylar kadar tekrarlanmayan, biricik olaylar, nedenler, tarihsel kanıtlar da etkili hale gelmiştir. Kuantum

8 Nuri Adıyeke, "Kuantum Tarih Kurgusu", *Türkiye'de Tarihyazımı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 371.

9 Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, çev. Ali Seden, Altın Kitaplar, İstanbul 1998, s.32.

10 Nuri Adıyeke, *age.*, s. 372.

11 Ay. yer.

12 Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 104.

teknolojisinin hakim olduğu yeni anlayışta daha önceki toplum yapılarından farklı olarak madde ile maddenin üretimi yerine; bilgi ile bilgi üretilmektedir¹³. Öyle ki, bilgi ile bilgi üretimindeki sınırlar her gün aşılmaya ve yenilenmeye başlamıştır. İşte, toprak ve sermaye yerine, bilginin temel üretim aracı olduğu bu yeni toplum “bilişim toplumu”dur¹⁴. Bir başka araştırmacı ise insanoğlunun günümüze dek sürdürdüğü modernleşme Mücadelesini, Avcı/Toplayıcı Dönem, Tarım Dönemi, Endüstri Dönemi, Bilgi Çağı Dönemi ve Nano/Moleküler Çağ şeklinde adlandırmaktadır¹⁵.

Bilginin temel üretim aracı olduğu bu yeni çağda son 20 yıl içinde şimdiki kadar biriken bilgi ikiye katlanmış durumdadır ve yapılan hesaplamalar önümüzdeki 10 yıl içinde bu birikimin tekrar ikiye katlanacağını göstermektedir. 2010 yılında, ilk defa, küresel düzeyde aktarılan bilgi miktarı 1 zetabaytı geçmiştir ve her iki yılda bir bu miktarın ikiye katlanması beklenmektedir. Sadece 2011 yılında yeni yaratılan dijital içerik, şimdiki kadar yazılmış tüm kitaplarda bulunandan birkaç milyon kat daha fazladır. OECD rakamları, internet trafiğinin geçtiğimiz on yıl içinde %13,000 arttığını ve 2008-2011 yılları arasında üretilmiş olan dijital içeriğin ise bugüne kadar kaydedilen tüm yazılı tarihten fazla olduğunu göstermektedir¹⁶. Bu imkan insanları sürekli bilgi edinmeye ve edinilen bilgiyi kullanmaya fırsat verirken, kullanma süresini de çok kısa bir zamana indirmekte ve her defasında bilgiyi öğrenme süresi uzarken kullanma süresi kısalmaktadır. Aynı zamanda böyle bir bilgi birikimi, her türlü gelişmenin, sosyal, ekonomik ve siyasal etkinliğin temel parametresini bilgi haline getirmiştir. Buradan hareketle daha şimdiden 21. yüzyılın, Sanayi Devrimi'nin yarattığından daha geniş kapsamlı dönüşümler yaratacağı ileri sürülebilir.

Bilişim çağında insanlık bir taraftan gelişmiş teleskop ve uzay araçlarıyla uzayın derinliklerini araştırırken, bir taraftan da metrenin bir milyarda biri ölçüsündeki nano boyutları keşfetmektedir. Dolayısıyla bir yandan çok büyük ölçekli teknolojilerle, büyük ölçekli üretimler gerçekleştirilirken, öte yandan da hücre altı moleküler düzeyde bir teknolojiyle, nano-metrik boyutlarda üretimler yapılmaktadır. Her geçen gün makro ve mikro boyutta yapılan keşiflerle dünya adeta yeniden inşa edilmektedir.

13 Ay. yer.

14 Alvin Toffler, *Dünyayı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?*, çev. Murat Çiftkaya, İz Yay., İstanbul 1997, s. 260.

15 Tarık Baykara, *21. Yüzyılda Teknoloji ve Teknoloji Yönetimi*, Alp Yayıncılık ve Matbaacılık, Ankara 2006.

16 IFLA Trend Rapor, *Dalgaları aşmak ya da gelgite yakalanmak? Gelişen Bilgi Ortamını Yönetmek*, Lahey 2013, s. 1.

Nano-teknoloji, 1–100 nanometre ölçeğinde fiziksel, kimyasal ve biyolojik yapıların anlaşılması, kontrol edilmesi ve atomsal seviyede değiştirilip fonksiyonel hale getirilmesi olarak tanımlanmaktadır¹⁷. İnsan saç telinin çapının yaklaşık 50 bin nanometre olduğu düşünülürse, artık bu teknolojiyle saç teline dünyanın tüm bilgisini sığdırmak mümkündür. Nano farkındalık ilk kez Nobel Ödül sahibi Richard Feynman'ın 1959 yılında bir kongrede "Aşağıda daha çok yer var (There is Plenty Room At the Bottom)" konuşmasıyla geniş kitlelere tanıtılmıştır¹⁸. Nano-teknoloji kavramı ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'nden Eric Drexler tarafından ortaya atılmıştır. Nano-teknoloji üzerine yoğunlaşan Foresight Enstitüsü'nün kurucusu olan Drexler, MIT laboratuvarındaki çalışmaları sırasında, biyolojik sistemlerden esinlenerek, moleküler düzeyde cihazlar yapılabileceğini belirtmiş ve bu tezi de yayınladığı "Yaratma fabrikaları: Nano-teknoloji Devri" isimli kitabıyla duyurmuştur¹⁹.

Bir saç teline dünyanın sığdırılabildiği geleceğin nano-teknoloji toplumunda değil bilgi depolamak, bilgi üretmek dahi yetmeyecek; üretilen bu bilginin etkin bir şekilde kullanılması gerekecektir. Çünkü nano-teknolojinin şu an giysilerimize, çok yakın gelecekte ise mikroçipler yoluyla beyinlerimizin içine girmesiyle birlikte dünyanın bilgisi her an herkesin erişiminde olacaktır. Nano-teknoloji, yalnızca minyatürize veya akıllı ürünler ortaya çıkarmayacaktır. Nano ölçekli hücre biyolojisindeki ilerlemeler yardımıyla, insanın fiziksel ve düşünsel yeteneklerinin ömür boyu sürdürülebilir kılması kolaylaştırılacaktır. Gen terapisiyle erken yaşlanma sendromlarının tedavisi yaygınlaşacak ve milyonlarca insana daha uzun ve kaliteli bir yaşam sürme olanağı sağlanacaktır. Beyinden beyine, beyinden-makineye, makineden-beyne ya da makine-grup etkileşimi gibi yeni iletişim örnekleri geliştirilecektir²⁰.

Bütün bunlar dikkate alındığında denilebilir ki gelecekte bugünkü bilim ve eğitim anlayışımızın çok ötesinde bir anlayış değişimine hatta dönüşümüne gerek duyulacaktır. Örneğin bilim anlayışının bilgi biriktirmek yerine bilgi üretmeye ve eğitim anlayışının ise bilgi öğretmek yerine çeşitli becerileri (özellikle yaratıcı düşünme) geliştirmek şeklinde değişeceği öngörülebilir.

17 Olcay Turgut, H. Levent Keskin ve A. Filiz Aşar, "Nanoteknoloji Nedir?", *Türk Tıp Dergisi*, 5/1 (2011), s. 45.

18 Necdet Sağlam ve Ezgi Emül, "Bilimlerin Buluşma Noktası: Nanoteknolojiye Kısa Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, 88 (2016), s. 1.

19 Necdet Sağlam ve Ezgi Emül, agm..

20 Alvin Toffler, *Dünyayı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?*.

Birçok ülkenin 21. yüzyılın başında, bilgiyi elde etme, bilgiye sahip olma ve kullanma seviyesi, uluslararası pazar paylarının azlığı veya çokluğu ile ilgili olarak karşımıza çıkmakta ve bu ülkelerin pazar payları sahip oldukları bilgi seviyesi kadar olmaktadır²¹. Hatta bazı araştırmacılar daha ileri yorumlarda bulunarak bu teknolojiye sahip olmayan birçok ülkenin ekonomik olarak bağımsızlığını tamamen kaybedeceğini belirtmektedir²².

Yeni Çağın Tarih Bilimi için Sunduğu Fırsatlar ve Riskler

Yeni çağ yukarıda bahsedildiği üzere pek çok fırsatı ve aynı zamanda riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu fırsat ve riskler tarih bilimi açısından değerlendirildiğinde üç temel fırsat ve riskten söz edilebilir. Bunlardan birincisi bilgi çokluğu ve bilgiye ulaşma kolaylığı karşısında bilgi kirliliği ve tenkidin zorlaşması riskidir. İkincisi mikro alanlara çok fazla bilginin tek tuşla saklanabilmesi ve arşivciliğin görece kolaylaşması fırsatına karşı bu bilgilerin kaybolma, çalınma ve uzun süreli saklanma riskidir. Üçüncüsü ise bilişim toplumunun bilgiye ulaşan, üreten ve kullanan yepyeni bir bilim insanı kimliği yaratması fırsatına karşı bilgiyi biriktirmekten öte bir çabası olmayan toplumların çağı yakalayamama ve çağın gerisinde kalma riskidir.

1. Bilgi çokluğu ve bilgiye ulaşma fırsatına karşı bilgi kirliliği ve tenkidin zorlaşması riski.

Southern Denmark Üniversitesi profesörlerinden Tom Pettit'in ortaya koyduğu gibi dünya "Gutenberg Parantezi"nden öncesi döneme dönüş yapmaktadır²³. Pettit'e göre, Gutenberg'in matbaayı bulmasından önce merkezi haber ve bilgi kaynakları yoktu ve yaygın olan şifahi kaynaklardı. Gutenberg'den sonra ise bir hiyerarşi oluştu ve en değerli ve güvenilir kaynak kitap haline geldi. Değer ve güvenilirlik sıralamasında, kitaptan sonra dergi, ondan sonra gazete, en sonda şifahi kaynaklar geliyordu²⁴. Günümüzde ise bilgi kaynakları "Gutenberg Parantezi" öncesi dönemdeki gibi kitabın egemenliğinden kurtularak günümüz bilişim teknolojileri ve sosyal medyası aracılığıyla yeniden bireysel söylentiler önem kazanmıştır.

21 İsmail Hakkı Yücel, *Bilim- Teknoloji Politikaları ve 21. Yüzyılın Toplumu*, Devlet Planlama Teşkilatı Başkanlığı Yayını, Ankara 1997, s. 4.

22 Ziya Burhanettin Güvenç, "Nanobilim, Nanomühendislik ve Nanoteknolojinin Etkilemeyeceği Bir Alan Bulunabilir mi? Bu Teknolojiyi Kaçırırsak Ne Olur?", *Çankaya Üniversitesi Gündem Dergisi*, 27 (2007), s. 3-5.

23 Robert F. Kenny, "Beyond the Gutenberg Parenthesis: Exploring New Paradigms in Media and Learning", *Journal of Media Literacy Education*, 3/1 (2011), s. 32.

24 Robert F. Kenny, agm..

Duruma tarih bilimi açısından bakıldığında tarihsel kaynakların sadece arşiv belgeleri ve kitaplar olmaktan çıktığı, dijital kaynakların ve hatta henüz kitaplara bile girmemiş birinci el pek çok verinin sosyal medyada yer aldığı bir yeni dönem yaşanmaktadır. Bu durum tarihçilere yerlerinden kalkmadan dijital dünyanın imkanları içinde pek çok kaynağa ulaşma imkanı vermekle birlikte, bilgi kirliliği gibi bir sorunu da beraberinde getirdiği için tenkit metodu açısından daha güçlü bir tarih yazımını gerektirmektedir. Artık “Gutenberg Parantezi”nden dönüşü olmayacak şekilde çıkılmış, birey yeniden ve daha güçlü bir şekilde, önemli bir bilgi ve haber kaynağı haline gelmiştir.

Bireysel söylentilerin bu kadar önemli olduğu bilişim çağında gerçeğe ulaşmak her zamankinden zordur. Çünkü İnalçık Hocamızın da altını çizdiği gibi “tarihçi geçmiş tasvir ederken mensup olduğu toplumun, inançlarının, toplumsal sınıfın, atalarının, tahsil ve okuduklarının etkisi altındadır... Dinci, Marksist, ulusalcı, etnik yaklaşımçı ve bunun gibi koşullar altında tarihçi mutlak objektiviteye erişemez”²⁵.

Ağ toplumunun önde gelen ismi Manuel Castells ve arkadaşları “Aftermath” kitabında dört yeni kültürel gelişmeye dikkat çekmektedir²⁶. Birincisi, “özgür paylaşım kültürü”dür. İster entelektüel nitelikte ister eğlence için olsun, bilginin özgürce paylaşımını savunan bu kültür, telif hakkı ve patent kuralları gibi kuralları yıkarak yukarıda belirtildiği gibi bilgi tekellerini kaldırmayı amaçlamaktadır. İkincisi, WikiLeaks hareketinin yarattığı “açıklık/saydamlık kültürü”dür. Eğer genel kamuoyunu ilgilendiren bir bilgi varsa bu konunun doğrudan muhatabı olan kamuyla açıkça paylaşılması gerektiğini savunan bir kültürdür. Üçüncüsü, Anonymous hareketinin yarattığı “hacker kültürü” ve sonuncusu da bulut bilişimin ortaya çıkardığı “bulut kültürü”dür. “Bulut kültürü”, kitlesel paylaşım, kendini ifade etme isteği, anlık ve sürekli etkileşim ve bağlantının birleşimiyle meydana gelmektedir²⁷. Bulut kültürünün etki ettiği alanlardan biri bilimsel çalışmalardır. 20. yüzyılın bilimsel çalışmaları kütüphane ve laboratuvarlarda gerçekleştirilirken, 21.yüzyılda bilimsel çalışmaların çoğu uluslar ve disiplinler arası işbirliği ekseninde sanal

25 A. Teyfur Erdoğan, “Tarihçilerin Kutbu’l-Aktabı Prof. Dr. Halil İnalçık ile Tarih yazıcılığının Püf Noktaları Üzerine Bir Mülakat”, *Tarih Okulu*, 11 (2011), s. 160.

26 Manuel Castells, João Caraça ve Gustavo Cardoso, “The Cultures of the Economic Crisis: Introduction”, Manuel Castells, João Caraça ve Gustavo Cardoso (ed.) *Aftermath: The Cultures of the Economic Crisis*, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 1-16.

27 Ece İnan, Emel Tanyeri ve Kürşad Gölgeli, “Küresel Kültürel İlişkilerin Geleceği: Bulut Kültürü”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 1/4 (2010), s. 86.

ortamda gerçekleşecektir²⁸. Yeni kültürlerin filizlenmesini sağlayan internetin açık bir sistem olması, genellikle eski kültürün temsilcilerinin egemen olduğu siyaset ve bilim gibi çevreleri rahatsız etmektedir. Günümüzde sosyal medyada hesaplarının takipçisi milyonları aşan ünlü isimler bulunmaktadır. Bu bir gazete tirajından bile fazla denilebilir. Sosyal medya sayesinde bir kişi oturduğu yerden tek bir tuşla gazetecilerden, bilim adamlarına, siyasetçilerden farklı toplum kesimlerine kadar büyük bir yelpazeye ulaşabilmektedir. Bu da etkili bir propaganda imkanı sağladığı için çeşitli toplumsal hareketler²⁹, kampanyalar başlatılabilmekte, sanal mitingler³⁰ dahi yapılabilmektedir. Hiç olmadığı kadar çok kişi, çok farklı kültürlere ve kesimlere ulaşarak, fikir ve tecrübe paylaşımı yapabilmektedir.

Dijital dünyanın getirdiği bu fırsatlar yanında bilim dünyası bir risk olarak çok büyük bir bilgi kirliliği ile karşı karşıya bulunmaktadır. Görsel olan, dijital olan her ürün üzerinde oynama, değiştirme ve sahtecilik yapılabilmekte ve bunların bir kısmının sahteliğini ancak uzmanlar ayırt edebilmektedir. Bunun yanında “The Onion News”, “Zaytung” gibi uydurma haber yapan siteler, internet sitelerinde açıkça “tüm yazılı ve görsel materyal, html kodlarına varıncaya kadar yalandır uydurmadır” şeklinde ifade etmelerine rağmen zaman zaman ciddiye alınarak gerçeğin sınırlarını zorlamaktadır³¹. Benzer

28 Ay, yer.

29 “Go 2EDSA, Wear Black! (2EDSA'ya git, siyah giy!)” mesajı, 16 Ocak 2001’de Filipinler, Manila’da sayısız kişinin cep telefonuna ulaştı. Sadece cep telefonu ile değil internet üzerinden örgütlenen sosyal ağ kullanıcılarının da katılımı sağlandı. SMS’ler, e-maillerle birkaç saat içinde, belirtilen adreste siyah giyinmiş on binlerce eylemci buluştu. Manilalıların EDSA diye kısalttıkları Epifanio de los Santos Avenue Caddesi, 16 Ocak’ı izleyen dört gün içinde bir milyondan fazla insanın—çoğu siyahlar giymiş halde gerçekleştirdiği bir eyleme sahne oldu (Yılmaz Bingöl ve Nihal Tanrıver, “Bilgi Çağında Değişen Sosyal Hareketler: Sanal Eylemler”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, VI/1 (2011), s. 138).

30 IBM İtalya çalışanları 2007 yılında, maaşlarına 40 Euro zam isterken firmanın maaşlarından 1000 Euro kesinti yapmasıyla dünyanın ilk sanal eylemi olarak kabul edilen eylemini düzenlediler. Sanal hareketin aktörleri olan IBM İtalya çalışanları eylemi internette “Second Life” adlı sanal gerçeklik ortamında gerçekleştirdiler. Second Life adlı sanal gerçeklikteki IBM merkezi önünde, sanal olarak yaratılan aktörler ellerinde pankartlar ile sanal protesto eylemi başlatmışlardır. IBM Türkiye çalışanları 1 Ağustos 2008’de, IBM İtalya’daki meslektaşları ile aynı yöntemi kullanarak yine Second Life’da eylem yapmışlar ve ilk sanal grevi gerçekleştirmişlerdir. (Yılmaz Bingöl ve Nihal Tanrıver, ay.yer.).

31 Zaytung’ta yer alan “Ateist olduğu gerekçesiyle istifası istenen köy imamı geri adım atmıyor: Mesleğime profesyonelce yaklaşıyorum” başlıklı haberi diyanet yetkilileri ciddiye alınca ortalık karıştı. Müftülüğün “haberim tamamen yalan olduğu, Milas’ta Ortaca isminde bir köy olmadığı ve Milas Müftülüğünde de Seyfi Çalışkan isminde bir görevlinin olmadığı” şeklindeki açıklaması diyanet işlerinin sitesinden duyuruldu. (“Zaytung’u yalanladılar!”, Habertürk, 20/12/2012).

şekilde doküman kelimesinin İngilizcesinden (documentary) hareketle ortaya çıkan mocumentary tarzı yayınlar gerçekle uydurma olanın ayırt edilmesini güçleştiren bir yeni alan yaratmaktadır. Mockumentary, mock (alay etme) ve documentary (belgesel) kelimelerinin birleşiminden yaratılmış bir kavram olup bir olayı, eleştirme, hicvetme amaçlı olarak hazırlanan sahte belgesellerdir. Mockumentary, hikayelerini anlatırken, tıpkı bir belgesel film gibi konularıyla ilintili uzman görüşlerine başvurabilir, kimi kaynakları referans edebilir, ortaya önemli arşiv belgeleri koyabilir. Böylece bilinçli olarak sahteyi gerçekmiş gibi vererek “yapay bir gerçeklik” formu ortaya çıkarır³². “Sahte-belgeselin ‘belgesel’ kısmı biçimdir, sahte-kısmı ise, kurmacanın kendisidir. Belgeselin malzemesi gerçeklerdir. Sahte-belgeselin malzemesi ise gerçek gibi gösterilen sahte belgelerdir. Tarihsel bir olaydan bahsediliyorsa, sahte fotoğraflar, video kayıtları, olay kişilerle yapılmış eski ya da yeni (gibi görülen) röportajlardır”³³. Sahte-belgesellerin başında ve sonunda filmin sahte olduğuyla ilgili bir açıklama yoktur. İzleyicinin, izlediği filmin gerçek olmadığını anlaması ancak bilinçli olmasıyla mümkündür.

Bütün bunlar tarih bilimi anlamında, tarih yazımının neredeyse belkemiği olan tenkit metodunun bu çağda yeni bir bakış açısıyla tekrar ele alınması gerektiğini göstermektedir. Zaytung gibi açıkça uydurma haber yaptığını söyleyen siteler, sahte belgeseller dahi günümüzde dikkate alınıyorsa, gelecekte gerçeği sahte iddiasında bulunmaksızın çarpıtan web-sitelerinin, sosyal medya hesaplarının şimdiden bu konuda eğitim görmeyen tarihçiler tarafından kullanılması gerçeklikten uzak bir tarih anlatısı ortaya çıkarabilecektir. Halihazırda tarihin kişisel delillere dayandığı ve kişisel yorumlardan oluştuğu iddiasında bulunan postmodern anlayışın bilişim çağının yarattığı bu gelişmelerle birlikte gelecekte ne ölçüde objektif bir tarihyazımına evrileceği şüphelidir³⁴.

2. Bilginin mikro alanlarda tek tuşla saklanabilmesi ve arşivciliğin göreceli kolaylaşması fırsatına karşı bu bilgilerin kaybolma, çalınma ve uzun süreli saklanma riski.

Bilişim çağında bilginin saklanması oldukça kolaydır. Sadece tek tuşla pek çok bilgi, belge sanal arşivlerde yerini almaktadır. Günümüzde pek çok ülke e-devlet uygulamasına geçtiği için özel ve tüzel kurumlar dahil, kişisel

32 Elif, Demoğlu, *Düş ile Gerçek Arasında Sahte-Belgesel*, Doğu Yay., İstanbul 2014.

33 Elif Demoğlu, “Kültür Endüstrisi ve Gerçeğin Sinemada Yön Değiştirmesi: Sahte Belgesel”, Hakan Aytekin (der.), *Belgesel Sinema*, BSB Sinema Eseri Sahipleri Meslek Birliği Yay., İstanbul 2010, s.36.

34 Ş. Gülin Karabağ, “Postmodernizm ve Tarih Öğretimi”, *Türk Yurdu*, 22/175 (2002), s.66.

bilgi ve belgelerimizin çoğu dijital ortamdadır³⁵. Aynı zamanda devletler güvenlik, kontrol, sansür ve yasadışı işlemleri takip etmek gerekçeleriyle dijital trafiği izlemektedir. Ancak dijital dünya aynı zamanda iz bırakmadan sistemde yol alan, hatta sistemi kendi denetimine alabilen kırıcılar (hackerlar) için de tam bir özgürlük coğrafyasıdır³⁶. Bu durum sözü edilen dijital arşivlerin korunma riskini de beraberinde getirmektedir. Büyük miktarda elektronik kaydı saklayacak ve uzun süreli olarak geleceğe taşıyacak bir teknoloji hala bulunamamıştır. Günümüzde bir arşivin çökmesi veya sanal saldırılara uğraması anlık bir olaydır³⁷. Bu nedenle dijital ortamda saklanan bilgiler sürekli yenilenerek, şifrelenerek ve yedeği alınarak korunmaya çalışılmaktadır. Buna rağmen WikiLeaks³⁸ ve benzeri olaylar³⁹ tüm bunlara rağmen bilgilerin korunmasında güvenlik açıkları olduğunu göstermekte ve dijital dünyanın “11 Eylül”ü olarak nitelendirilmektedir⁴⁰. Uluslararası organizasyonlar bu sorunu önleyebilmek için bir takım tedbirler almaktadırlar. Örneğin UNESCO 1992 yılında Dünya Belleği Programı (Memory of the World Program-

35 Kayhan Delibaş ve Ali Erdem Akgül, “Dünyada ve Türkiye’de E-devlet Uygulamaları: Türkiye’de E-demokrasi ve E-katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi”, *Türkiye Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (Bahar 2010), s. 106.

36 Ümit Atabek, *İletişim ve Teknoloji*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001, s. 139.

37 Oğuzhan Taş, “Şebeke Toplumunda Direniş: Hacker Kültürü ve Teknoloji Etiği”, Mutlu Binark (der.), *Yeni Medya Çalışmaları*, Dipnot Yay., Ankara 2007, s. 327.

38 Dünyada ve Türkiye’de oldukça büyük yankı uyandıran Wikileaks, kaynaklarının gizliliğini koruyarak hükümetlerin ve diğer organizasyonların hassas belgelerini yayınlayan, İsveç merkezli bir uluslararası organizasyondur. Kuruluşundan bir yıl sonra, 1,2 milyondan fazla doküman yayınlayan Wikileaks 26 Temmuz 2010’da Amerikan ordusunun 2004-2009 yılları arasında Afganistan Savaşı’nda tutmuş olduğu 92.000 belgeyi The Guardian, The New York Times ve Der Spiegel gibi önemli gazetelerle birlikte açıklamıştır. Wikileaks’in 29 Kasım 2010’da yayınladığı diplomatik belgeler ise dünya çapında ses getirdiği gibi ülkemizde de gündemde önemli ölçüde yer edinmiştir. Önemli hükümet yetkilileriyle ilgili ciddi iddiaların bulunduğu bu belgeler, gazetelerin ideolojik yönelimi doğrultusunda yeniden kurgulanarak bir mücadele aracı haline gelmiştir. (İbrahim Toruk ve Rengim Sine, “Haber Söylem Üretimindeki İdeolojik Etki: Wikileaks Haberleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31 (2012), s. 359.)

39 Hak yersen, Hacklenirsin sloganıyla eylem yapan RedHack (kızıl hackerlar), 1997 yılında kurulan bir Türk kırıcı grubudur. Kendilerini “sosyalist” olarak tanımlayan RedHack Mart 2012’de Ankara Emniyet Müdürlüğü’nün internet sitesini çökerterek adlarını duyurmuş (Gianluca Mezzofiore, “Anonymous Joins Marxist RedHack Group against Turkey Internet Censors”, *International Business Times*, 24/04/2012) Nisan 2012’de İçişleri Bakanlığı sitesinin “http://dosya.icisleri.gov.tr/dosyalar/” uzantısını kırarak, siteye mesaj bırakmış, 8 Ocak 2013 tarihinde ise YÖK’ün sitesini kırarak ele geçirdiği yolsuzluk belgelerini internette yayınlamıştır. (Serkan Ocak, “RedHack’in lideri ‘Şirin Baba’ çıktı!”, *Radikal*, 26/04/2012).

40 Aslıhan Bozkurt, “İnternet dünya gündemine damgasını vurdu”, *Bilişim Dergisi*, 127 (Aralık 2010), s. 35.

me)'ni başlatmıştır. Bu program insanlığın, tarihi, kültürel ve sosyal belleğini oluşturan, kasıtlı tahrip, doğal afetler vb. nedenlerle ortadan kaybolma tehlikesi altında olan belge ve bilgilerin insanlığın ortak mirası niteliğiyle korunmasını ve sayısal ortamda paylaşılmasını amaçlamaktadır. Ülkemizin Dünya Belleği Kaydı'na bugüne kadar işlenmiş üç belgesel mirası mevcuttur: Boğaziçi Üniversitesi Gözlem ve Deprem Araştırma Enstitüsü Kandilli Rasathanesi El Yazmaları (2001), Boğazköy Hitit Tabletleri (2001), İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi İbn-i Sina Yazmaları Koleksiyonu. (2003)⁴¹.

3. Yeni bir bilim insanı kimliği yaratması fırsatına karşı çağın yakalayamama ve gerisinde kalma riski.

İnsanlar aynı anda ve zamanda çok sayıda bireysel kaynaktan gelen çok farklı bilgi, yorum ve haber yağmuru altındadır. Bu nedenle, bilişim çağının tarih yazımında en büyük riski budur. Geleceğin tarihçileri tarih yazarken analiz, sentez ve eleştirel düşünme becerileri açısından çok donanımlı olmak zorundadırlar. Her ne kadar bu beceriler tarih yazmak için ön şart sayılıyor olsa da gelecekte bilgi kaynaklarının gittikçe bireyselleşeceği ve sanallaşacağı dikkate alınarak tarih metodolojisi bu çerçevede yeniden ele alınmalıdır. Bilişim toplumu insanın vasıfları araştıran, sorgulayan, sentez yapan, müteşebbis, objektif, pratik ve yaratıcı düşünen, problem çözen ve karar veren, etkili iletişim kuran, teknolojiye hakim şeklinde ifade edilebilir. Bu özelliklere sahip bir toplum yaratmak 21. yüzyılın olmazsa olmaz şartı olacaktır. Büyük milletler büyüklüklerini tarihlerine borçludurlar⁴².

İnsanlığın bugüne kadar ürettiği bilgi ülkeler arasında eşit dağılmamıştır. Kanadalı iktisat tarihçisi Harold Innis'in tabiriyle "bilgi tekelleri" oluşturmak suretiyle bilginin gücünün sadece belirli bir toplumsal grup veya zümrede saklı kalması sağlanmıştır⁴³. Günümüzde bilişim teknolojileri bu bilgi tekellerini zayıflatmıştır. Bu, bilimsel bilginin üretilmesi anlamında bir önceki çağa göre yeniçağın sunduğu bir avantajdır. Çünkü böylece herkesin erişimine açık olan sanal dünya imkanları sayesinde küresel düzeyde daha adil ve demokratik bir bilim ortamı oluşturulabilir⁴⁴. Ne var ki bu durum bir riski de beraberinde getirmektedir. Bilginin engelsiz olarak akışkan olduğu

41 UNESCO, *Dünya Belleği Programı*, <http://www.unesco.org.tr/?page=14:187:6:turkce>. (Erişim: 06/05/2016).

42 Refik Turan, "Tarih Bilinci ve Türk Tarihinde Birleşen Yollar", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 387 (1985), s. 385.

43 Harold Innis, *The Bias of Communication*, University of Toronto Press, Toronto 1951, s. 179-180.

44 Ashlhan Bozkurt, ay. yer.

bir bilim dünyasında avantaj bu bilgiye ulaşmayı başaran değil bu bilgiyi etkili ve yerinde kullanabilecek, eğitim yoluyla bilim insanlarına farklı üst düzey bilgiyi kullanma becerilerini öğreten ülkelerin olacaktır.

Tarih günümüzü anlamak ve geleceğimize yön vermek amacındaysa, herkesin her türlü bilgiye bu kadar kolay ulaşabildiği böyle bir dünyada sadece arşiv bilgilerine ulaşmanın geleceğin insanına yetmeyeceği açıktır. Çağdaş tarihçiler zorunluluk-tesadüf, belirleyicilik-özgürlük, toplum-birey, ekonomik-sprituel, geçmiş-gelecek, teknoloji-tarih kavram çiftlerini karşı karşıya getirenler değil bunlar arasında ahenk sağlamaya çalışanlar olmalıdırlar⁴⁵. Bilişim çağında tarihsel okur-yazarlık yanında sayısal okur-yazarlığın (digital literacy) ve enformasyon okur-yazarlığının (informational literacy) geliştirilmesi gerekecektir. Dijital okur-yazarlık dijital yeterlikleri içermekte olup “bilgi toplumu teknolojilerinin iş, eğlence ve iletişim amacıyla güvenli ve kritik biçimde kullanımını kapsayan bilgi, beceri ve tutumların bir kombinasyonu olarak” tanımlanmıştır⁴⁶. Enformasyon okuryazarları ise doğru ve yeterli enformasyonun karar verme için bir temel oluşturduğunun bilincinde olan, enformasyonun bir gereksinim olduğunun ayırında bulunan, sorularını enformasyon gereksinimlerine dayalı biçimde formüle eden, potansiyel enformasyon kaynaklarını belirleyen, başarılı tarama stratejileri geliştiren, hem basılı hem de bilgisayar ve diğer teknoloji ürünlerine dayalı enformasyon kaynaklarına erişen, eriştiği enformasyonu değerlendirebilen, değerlendirdiği enformasyonu uygulamaya dönüştürmek üzere organize eden, yeni enformasyonu, var olan bilgi altyapısıyla bütünleştiren, eleştirel düşünme ve sorun çözme aşamasında enformasyonu kullanan bireyler olarak ifade edilmiştir⁴⁷. Özellikle yeni nesil tarihçilerin dijital ortamdan daha çok yararlanacakları varsayılırsa tarih lisans sürecinde bu yeni metodolojilerin ivedilikle öğretilmesi tarihsel gerçeğin yazılması açısından önemli olacaktır.

45 Bahaeddin Yediyıldız, “Çağdaş Tarihçilik”, *Töre*, 158 (1984), s. 37.

46 Yelkin Diker Coşkun, Gonca Kızılkaya Cumaoglu ve Hümset Seçkin, “Bilgisayar öğretmen adaylarının bilişim alanıyla ilgili okuryazarlık kavramlarına yönelik görüşleri”, *International Journal Of Human Sciences*, 10/1 (2013), s.1262.

47 Mesut Yalvaç, “21. Yüzyılda Enformasyon Profesyonellerinin Eğitim ve Öğretiminde Enformasyon Okur-yazarlığı Standartları”, *Türk Kütüphaneciliği*, 15/2 (2001), s. 141.

Sonuç

Sonuç olarak, gelecek tüm bilim alanlarında olduğu gibi tarih disiplini açısından da pek çok fırsatlara ve risklere gebe dir. Bu anlamda kendi tarihimizden ders almaz ve teknolojiyi zamanında yakalayamazsak ulu önderimizin çağdaş medeniyetler düzeyine çıkma, onları yakalama hedefini gerçekleştiremeyiz. Bilişim çağının sürekli değişen ve gelişen teknolojilerini anlamak, bilgiyi üretmek ve kullanmak artık sadece dünyayı anlamak ve geleceği olumlu bir şekilde yapılandırabilmek için değil devletin bekası için gereklidir. Bu konuda sorumluluk ise yalnızca devletin değil, vatandaş olarak herkesin ancak özellikle de geleceği kurgulayan meslekler olarak öğretmenlerin ve tarihçilerindir. Atamızın tarih yazmanın tarih yapmak kadar önemli olduğu ve tarih yazanların tarih yapanlara sadık kalması gerektiği tespiti oldukça yerinde ve doğru bir tespittir. Çünkü içinde bulunduğumuz çağda tarih yazanların tarih yapanlara sadık kalması gittikçe güçleşmekte ve tarihsel kurgular ön plana çıkmaktadır. Doğru bilginin bulunması, üretilmesi ve kullanılmasının kolay ama riskli olduğu bu dönemde tarih yapmak her zamankinden daha fazla tarihçilik becerisi gerektirmektedir.

Bu anlamda ilk dile getirilmesi gereken öneri tarih metodolojisinin disiplinlerarası (bilişim, dilbilim, grafik, nanoteknoloji vb. gibi) uzmanlarla birlikte yeniden şekillendirilmesi gereğidir. Siber suçlar (dijital sahtecilik, yalan veya çarpıtılmış haber yayını, siber saldırı, dijital hırsızlık vb.) gibi suçlarla ilgili olarak hukuki çerçevenin bir an önce yapılandırılması ikinci öneri olarak belirtilebilir. Yine Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Milli Kütüphane gibi devlet kurumlarının kurumsal anlamda belge sahteciliğini ayıklayacak bir filtreleme yazılımı geliştirmesi ve bunu paydaşların hizmetine sunması bir diğer öneri olarak söylenebilir. Böylece bilim insanlarının kişisel olarak sahte olduğunu anlamalarının güç olduğu belgelerle ilgili milli ve sağlıklı bir dönüt alma kaynağı oluşturulmuş olacaktır.

Tarihin tek bir anlamı yoktur. Tarih, onu yapanlarca belirli kaygı ve sorular çerçevesinde yapılandırılmaktadır. Adı her ne olursa olsun içinde bulunan çağda tarih bilimi diğer her bilimde olduğu gibi insanların insanca sorunları üzerinde duruyor ve bu sorunlarını gün geçtikçe daha iyi bir biçimde çözüme kavuşturabilmesi için uğraşıyorsa, tarih ilerlemecidir. İlerleme; insan bilgisinin ve davranış seçeneklerinin artması anlamına geliyorsa, tarih ilerlemecidir ve bu süreç içinde insanların tüm çabaları aynı zamanda tarihsel süreci oluşturur. Bu durumda tarih tekerrür değil, tekamül etmektedir. Tarihin tekerrür değil, tekamül edebilmesi tarihsel gerçeklerin ortaya çıkarılarak doğru ve etkili şekilde kullanılmasına bağlıdır. Çünkü geleceğimiz, toplumların kendi kaderlerini şekillendirme konusundaki tarihsel bilgilerinin çokluğuna değil, tarihsel bilinçlerinin yüksekliğine bağlı olacaktır.

KAYNAKLAR

Adıyeke, Nuri, “Kuantum Tarih Kurgusu”, *Türkiye’de Tarihyazımı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 369-381.

Alkan, Necmettin, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında “Üç”lü Sistem ve “Avrupa Merkezci” Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/9 (2009), s. 23-42.

Aşkın, Zehra G. E., “Tarihte Determinizm-İntederminizm Karşıtlığının Kategorial Çözümlenişi”, *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C 19 (2008), s. 127-139.

Atabek, Ümit, *İletişim ve Teknoloji*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2001.

Avcı, Ayça, *İbn-i Haldun ve G. Vico Karşılaştırmasında Doğalcı ve Tinselci Tarih Felsefesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2008.

Aysevener, Kubilay, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih”, *Türkiye’de Tarihyazımı*, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 239-256.

Baykara, Tarık, *21. Yüzyılda Teknoloji ve Teknoloji Yönetimi*, Alp Yayıncılık ve Matbaacılık, Ankara 2006.

Bingöl, Yılmaz ve Nihal Tanrıver, “Bilgi Çağında Değişen Sosyal Hareketler: Sanal Eylemler”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, VI/I (2011), s. 131-141.

Bozkurt, Aslıhan, “İnternet dünya gündemine damgasını vurdu”, *Bilişim Dergisi*, 127 (Aralık 2010), s. 34-39.

Castells, Manuel, *Ağ Toplumunun Yükselişi- Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, C 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.

Castells, Manuel, João Caraça ve Gustavo Cardoso, “The Cultures of the Economic Crisis: Introduction”, Manuel Castells, João Caraça ve Gustavo Cardoso (ed.) *Aftermath: The Cultures of the Economic Crisis*, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 1-16.

Delibaş, Kayhan ve Ali Erdem Akgül, “Dünyada ve Türkiye’de E-devlet Uygulamaları: Türkiye’de E-demokrasi ve E-katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi”, *Türkiye Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13/1 (Bahar 2010), s. 106. 101-144.

Demoğlu, Elif, “Kültür Endüstrisi ve Gerçeğin Sinemada Yön Değiştirilmesi: Sahte Belgesel”, Hakan Aytekin (der.), *Belgesel Sinema*, BSB Sinema Eseri Sahipleri Meslek Birliği Yay., İstanbul (2010). s. 33-41.

Demoğlu, Elif, *Düş ile Gerçek Arasında Sahte-Belgesel*, Doğu Yay., İstanbul 2014.

Diker, Coşkun Yelkin, Gonca Kızılkaya Cumaoglu ve Hümet Seçkin, “Bilgisayar Öğretmen Adaylarının Bilişim Alanıyla İlgili Okuryazarlık Kavramlarına Yönelik Görüşleri”, *Internatioanal Journal Of Human Sciences*, 10/1 (2013), s. 1259-1272.

Doğan, Mehmet, “Kimyada Nanoteknoloji Devri”, *Kimya Teknolojileri Dergisi*, 57 (2005), s. 20-24.

Erdoğan A. Teyfur, “Tarihçilerin Kutbül-Aktabı Prof. Dr. Halil İnalçık ile Tarih yazıcılığının Püf Noktaları Üzerine Bir Mülakat”, *Tarih Okulu*, 11 (2011), s. 160.

Güvenç, Ziya Burhanettin, “Nanobilim, Nanomühendislik ve Nanoteknolojinin Etkilemeyeceği Bir Alan Bulunabilir mi? Bu Teknolojiyi Kaçırır-sak Ne Olur?”, *Çankaya Üniversitesi Gündem Dergisi*, 27 (2007), s. 3-5.

IFLA Trend Rapor, *Dalgaları Aşmak Ya Da Gelgite Yakalanmak? Gelişen Bilgi Ortamını Yönetmek*, Lahey 2013.

Iggers, Georg G., *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyıl-da Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s.104.

Innis, Harold, *The Bias of Communication*, University of Toronto Press, Toronto 1951.

İnan, Ece, Emel Tanyeri ve Kürşad Gölgeli, “Küresel Kültürel İlişkilerin Geleceği: Bulut Kültürü”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 1/4 (2010), s.79-89.

Karabağ, Ş. Gülin, “Postmdernizm ve Tarih Öğretimi”, *Türk Yurdu*, 22/175 (2002), s.61-68.

Kenny, Robert F., “Beyond the Gutenberg Parenthesis: Exploring New Paradigms in Media and Learning”, *Journal of Media Literacy Education*, 3/1 (2011), s. 32-46.

Mezzofiore, Gianluca, “Anonymous Joins Marxist RedHack Group against Turkey Internet Censors”, *International Business Times*, 24/04/2012

Ocak, Serkan, “RedHack’in lideri ‘Şirin Baba’ çıktı!”, *Radikal*, 26/04/2012.

Sağlam, Necdet ve Ezgi Emül, “Bilimlerin Buluşma Noktası: Nanoteknolojiye Kısa Bir Bakış”, *Yeni Türkiye*, 88 (2016), s. 1-4.

Taş, Oğuzhan, “Şebeke Toplumunda Direniş: Hacker Kültürü ve Teknoloji Etiği”, Mutlu Binark (der.), *Yeni Medya Çalışmaları*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 309-346.

Toffler, Alvin, *Dünyayı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?*, çev. Murat Çiftkaya, İz Yay., İstanbul 1997.

Toffler, Alvin, *Üçüncü Dalga*, çev. Ali Seden, Altın Kitaplar, İstanbul 1998.

Toruk, İbrahim ve Rengim Sine, “Haber Söylem Üretimindeki İdeolojik Etki: Wikileaks Haberleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31 (2012), s. 351-376.

Turan, Refik, “Tarih Bilinci ve Türk Tarihinde Birleşen Yollar”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 387 (1985), s. 385-388.

Turgut, Olcay, H. Levent Keskin ve A. Filiz Avşar, “Nanoteknoloji Nedir?”, *Türk Tıp Dergisi*, 5/1 (2011), s. 45-49.

UNESCO, *Dünya Belleği Programı*, <http://www.unesco.org.tr/?page=14:187:6:turkce>. (Erişim: 06/05/2016).

Yalvaç, Mesut, “21. Yüzyılda Enformasyon Profesyonellerinin Eğitim ve Öğretiminde Enformasyon Okur-yazarlığı Standartları”, *Türk Kütüphaneciliği*, 15/2 (2001), s. 136-150.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Çağdaş Tarihçilik”, *Töre*, 158 (1984), s. 34-37.

Yücel, İsmail Hakkı, *Bilim Teknoloji Politikaları ve 21. Yüzyılın Toplumunu*, Devlet Planlama Teşkilatı Başkanlığı Yayını, Ankara 1997.

“Zaytung’u yalanladılar!”, *Habertürk*, 20/12/2012.